

АПОРІЯ

(Причинок до теми: «Шевченко. Грабович. Премія»)

Ростислав ЧОПИК

Засвідчена для історії сотнями підписів під колективними та ще колективнішими апеляціями, ця колізія справляє гнітюче враження. Враження апорії – глухого кута, в який зайшло актуальне шевченкознавство.

Якщо ви *проти* Г. Грабовича, то ви представник чогось заскорузлого, постсовецького, стереотипного, талібанського, із бейсбольною битою у руці... Якщо ж, відповідно, – *за*, то вашому реноме судилося дещо українофобське, демоліберальне, гейропейське, проамериканське, із хрустким доларом у кишені...

Ким Вам більше зватись подобається – жалюгідним маргіналом чи продажним ліберастом? Визначайтесь, бо скажуть, що ви взагалі ніхто... Щось такого, як би питав: що ліпше – повіситись чи втопитись?

Я про те, що ресурс діалогу заблоковано в зародку. Шевченкові моління-благання до обнімання братів розглядаються в інших дискурсах. А в цьому вже давно йдеться не про Шевченка чи пошук істини, а насамперед про власні амбіції та незнищенну матерію упереджень; про небажання визнати, що є регіон моментів, коли ті амбіції й упередження агресивно перешкоджали шансам їх подолати. Так було від самого початку, тобто від часу появи українського перекладу «Шевченка як міфотворця» (1991).

Як відомо, в цій студії Г. Грабович спробував достосувати до Т. Шевченка структуралістську схему, базовим пунктом якої – «опозиція ідеальної спільності й суспільної структури» (за В. Тернером). Шевченко, мовляв, визнає тільки першу, орієнтуючи свій «міф України» на формат «позаструктурно»-ідеального «золотого віку», а от «суспільна структура та ієрархія» в його поезії «по суті, постає царством зла» [2, с. 97].

Причому до цього «царства зла» належить не лише російська імперія, але й українська козацько-гетьманська держава: «Структура і влада, “закон і порядок”, держава і гетьмани як її втілення постійно висвітлювалися поетом як сили ворожі й негативні [...]. Цілком ясно, що структура й влада, притаманна українській національній, етнічній організації, для нього не менш чужа й ворожа. Якщо визначити цю думку чітко, то Шевченко далекий від ідеї національної держави, він заперечує її морально-екзистенціальну цінність» [2, с. 144].

Це про того, хто мріяв: «Оживуть гетьмани в золотім жупані, прокинеться доля», «а в степах України – о Боже мій милий – блисне булава!» [7, т. 1, с. 87] і питав-сподівався: «Коли ми діждемося Вашінгтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись!» [7, т. 2, с. 230]...

Аби не сумніватися, що Шевченко сприймав українську державу таки як суспільну структуру й був не проти, а *за* неї, достатньо вже й тих двох цитат. Кому, як не

американцеві Грабовичу, сам Бог велів відчитати між ними спільний знаменник «праведного закону», або ж Конституції (П. Орлик і Дж. Вашингтон тут запевно не посваряться) – «основного закону», за яким живе громадянське суспільство. А чи, може, мрія про нього – то мрія про неструктуровано-утопічну «ідеальну спільноту»?

З водою Грабович вихлюпує й дитину: Шевченко виступав не проти суспільної структури загалом, а проти структури імперської заради утвердження структури демократичної, на яку уповали й натхненні ним кирило-мефодіївці. Сформульована в їхньому маніфесті («Закон Божий. Книг[и] буття українського народу») національна ідея опиралася на потверджений історією ментальний демократизм українців, традицію братств, яку намагалися відродити і яка полягала в природній здатності цього народу до самоорганізації: віча, козацькі ради, виборність-звітність гетьмана, старшини...

Так, були й «чорні ради», й спричинені ними Руїна, розбрат, «политическое ничтожество Малороссии»; однак жорсткий П. Кулішів аналіз зворотної сторони українського демократизму не підривав переконаності М. Костомарова в тому, що «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою» [6, с. 27] (тобто Республікою, спільнотою структурованою), а Шевченкові інквентиви на адресу гетьманів і старшини у період «Трьох літ» не означали «автоматичного» заперечення козацько-гетьманської держави, що заблисла на обрії сподівань у часі раннього «романтичного націоналізму»...

Трафунок більш ніж симптоматичний: вивівши з сумнівної апіорії магістральний концепт усієї (!) своєї студії, Грабович аж у передостаннім її абзаці врешті застановляється: «Слід ґрунтовніше дослідити зміст Шевченкової моделі ідеальної спільності [власне, як і почитати *спочатку* Шевченка, а *потім* Тернера. – Р. Ч.], адже її вплив на таке явище, як «хлопоманія», чи на узаконення анархічних тенденцій очевидний». «Базовий структурний компонент міфа (апофеоз ідеальної спільності й заперечення суспільної структури) відповідав сумнівній соціально-політичній спадщині. Ще більш сумнівною, навіть потенційно фатальною виявилася спадщина міфологічного мислення, прищеплена Шевченком до душ майбутніх поколінь поетових співвітчизників. Адже паралельно з апофеозом ідеальної спільності й запереченням суспільної структури гіпертрофувалися емоційні та блокувалися раціональні риси поета» [2, с. 171].

Іншими словами, для Грабовича «очевидно», що поезія Шевченка доклалася до поразки українських визвольних змагань, посприяла втраті державности структурованої на користь советської «ідеальної спільности», зловживаючи якою московський імперіялізм продовжив своє існування ще на майже століття. Чи винен Шевченко, що задля поповнення цієї мети на «марксистсько-ленінське» копито перебивалися всі можливо-неможливі інтерпретації явищ культури: соціальною (соціалістичною) мотивацією підмінювали національну (націоналістичну), вільне життя у вільній державі – «золотим віком» УРСР у складі СРСР? Не без успіху: в 1960-ті українській громаді великих труднощів завдало встановлення пам'ятника Кобзареві у Вашингтоні – «завдяки» советській пропаганді, американці сприймали його як провісника комунізму, апологета «класової боротьби», тобто носія «сумнівної соціально-політичної спадщини» («Шевченка як міфотворця» писано ще у «ті» часи – на початку 1980-х). І нарешті:

«Антитезу, радикальне заперечення міфа й міфологічного мислення як такого дуже

швидко запропонував Шевченків друг, суперник і самопомазаний продовжувач його справи П. Куліш. Однак до сьогоднішнього дня саме цей міф домінує в українській культурі» [2, с. 171].

Так закінчується «Шевченко як міфотворець». Ностальгійно, в дусі альтернативної історії: от, якби над емоційним Шевченковим міфом восторжествував «структурований» раціоналізм Куліша! Мали б інакшу, ліпшу, «соціально-політичну спадщину»? Але ж по смерті Шевченка Куліш «раціонально» скотився до апологетики російських царів, заперечення України як суверенної держави... І сталося це власне через страх перед «анархічно-хлопоманською» перспективою «народу без пуття, без чести, без поваги»...

Після здорового конструктиву «Чорної ради» (яку захоплено й неводнораз перечитував Шевченко), де критика Запорожжя не вадила пам'яті про його колишню славу й працювала на усунення «причин политического ничтожества Малороссии», до П. Куліша прийшло повне зневір'я в державотворчому потенціалі української нації, спроможності українців створити власну суспільну структуру. Звідси – й заклик підпорядкуватися структурі московській, отій самій авторитарній вертикалі «генерального мордобиття», котру так адекватно-дотепно висміяно у Шевченковім «Сні»...

Який же тут «продовжувач справи» Шевченка? Яке «заперечення міфа й міфологічного мислення»? Та ж пізній Куліш доклався до створення *міфа* про «триєдине славянське государство», очікуючи прищестя «премудрого Петренка» – продовжувача справи «того першого, що розпинав нашу Україну!» Шевченко ж натомість очікував умовного «Вашінгтона»...

Тобто знову виходимо на опозицію структури імперської й *структури ж* демократичної (а не, бодай їй, тричі позаструктурної «ідеальної спільності»), й бачимо простий (із отих, що «на всякого мудреця») хрестоматійний казус, невідповідність апріорної тези очевидній емпіричній конкретиці. В таких випадках дослідник мав би просто визнати помилку, погодитися із тим, що Шевченко не вкладається в запропоновану Тернером міфотворчу схему, а чи вкладається не стовідсотково. Однак Грабович ось уже чверть століття амбітно наполягає на власній рації, провокуючи закономірне роздратування своїх критиків.

Чи не найактивніший з них – П. Іванишин, котрий свого часу написав із цього приводу цілу книжку «Вульгарний “неоміфологізм”: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка» (Дрогобич, 2001). До цієї студії можна й треба ставитися дуже по-різному, але тільки не так, як ставляться захисники Г. Грабовича, – демонстративно зневажаючи й ігноруючи. Адже тут, попри надмірну заідеологізованість, є чимало застережних сигналів, реагуючи на які, принаймні не збочиш у рів, не виїдеш на зустрічну.

Аналізуючи оту ж таки «опозицію ідеальної спільності й суспільної структури», П. Іванишин слушно наголошує на антицарським, а не антидержавнім концепті Шевченка; згадує цитовані вище уривки з «Гайдамаків» і «Юродивого», «фундаментальну формулу національної держави» з «Послання»: «В своїй хаті своя правда // І сила, і воля»; виявляє Грабовичеву самосуперечність щодо характеру козацької держави: «Дослідник доводить, що у Шевченка “структурована система козацтва в процесі його історії показана як водночас нерозумна і деструктивна” (як характерний приклад – Богдан

Хмельницький). А перед тим сам же вказує на цілий ряд позитивних образів козацьких ватажків, “показаних досить прихильно”, але представників козацької “суспільної структури”: Полуботок, Дорошенко, Чечель, Гордієнко, Головатий тощо» [4, с. 71]...

Вияв подібних самосуперечностей стає найуживанішим прийомом молодого полеміста (отаке собі «айкідо» – подолання опонента його ж власною силою). Однак у певний момент цей прийом чомусь перестає спрацьовувати, що мимоволі визнає й сам Іванишин, перекуштувавши «самосуперечність» на «еклектизм». Тобто наведені з-пообох боків фронту опозиційні начебто пари, замість заходити у явний конфлікт, просто дивно сусідять, поєднуються в «непоєднуване» – тут уже з погляду критика й зовсім не самоочевидно для читача.

Ось приклади Грабовичевих резюмувань Шевченка (у викладі та курсивуванні Іванишина) з умовно «лівої» колонки: «опозиція «ідеальної спільності» і «суспільної структури» «має не просто національний (Україна – Росія), а *універсальний* характер»; кобзар – «найголовніший представник *загальної людськості*»; «ідеальна спільність» у Шевченка «набирає *універсальних* масштабів»; «ідеальна спільність майбутнього» – як «рівень нового людського ладу, чистого і простого» – «означає... свободу, рівність і *загальнолюдську мораль*»» [4, с. 83]...

Ось приклади з «правої»: «... історичний феномен Шевченка... ґрунтується на культурній готовності відповідної аудиторії та *здатності письменника резонувати в лад з її колективним досвідом, емоціями та сподіваннями*»; поезія Т. Шевченка «*захоплює найсокровенніше осердя українського національного досвіду*»; «Шевченко має ознаки пророка, який часто *говорить до свого народу* від імені й голосом Бога» [4, с. 85]...

А ось – резюме критика: «Якось мало пов’язуються ці висловлювання із постульованим міфічним образом *Кобзаря-універсаліста, “загальнолюда”*» [4, с. 85]...

Чому? Яка тут суперечність?

Коли Грабович відзначає «не просто національний, а універсальний характер» Шевченкової поезії чи пише, що вона «набирає універсальних масштабів», хіба це свідчить про «автоматичну» негацію національного первня на користь «загальнолюдського»? про одновимірно-альтернативне «або–або»?.. Гадаю, Грабович нічого сумняшеся (потвердженням – «права» колонка) солідаризується з Іванишином і тими, кого він цитує, «у тому, що розкриття смислу національного буття призводить і до розуміння тих «вічних, незмінних якостей... які несе людству, світовій культурі певний твір на всі часи» (Л. Краснова); що Шевченко «народний поет тому, що висловлює всі найкращі думи, поривання й жадання свого народу, – отже, і всього людства» (М. Рильський) тощо [4, с. 84].

Що ж до окремих термінологічних подразників від Грабовича («культурна “космополітична” традиція відбита у повістях Шевченка; характерні риси Кобзарєвої прози – це її «раціональність, загальний історизм і позанаціональне зацікавлення»» [4, с. 83]), то вони, як бачимо, стосуються Шевченкової прози, котра і за буквою, і за духом, є явищем, цілковито інакшим, аніж Кобзарєва поезія, й для Грабовича це принципово. Звісно, можна сперечатися стосовно термінології: «пристосована» проза як явище іще куди не йшло, а от «космополітичні» чи «позанаціональні» мо-

менти у ній тягнуть за собою такий шлейф конотацій, що вживати їх категорично не рекомендується. Однак ще більше не рекомендується переносити характеристики *прози* на *всю* Шевченкову творчість, після чого, збивши до купи усі епітети, робити відповідні висновки: «Таке послідовне приписування «універсальності», «позанаціональності», «загальнолюдськості», «космополітизму» та інших *демоліберальних* вартостей Кобзареві неминує підводити до прочитання Т. Шевченка як універсаліста космополітичного зразка...» [4, с. 83] (Пробі, та хто ж у таке повірить? Та ж Шевченка вчувають без інтерпретацій, та ж у кожного українця вдома «Кобзар»!).

Ключове поняття, спільний знаменник, до якого тут зводяться чисельні особливості Грабовичевої студії, – «демоліберальні вартості». Зокрема, це (за П. Іванишином): «абстрактна (денаціоналізована) людина, її права та індивідуальна свобода, правозахист, толерантність, плюралізм, *боротьба з націоналізмом* тощо» [5, с. 139] (виокремлення курсивом моє. – Р. Ч.).

Тобто, якщо я хочу, аби моя нація була вільною; аби ніхто, окрім неї самої, не визначав усе, що вона «повинна», то я зобов'язаний відмовитися від індивідуальної свободи, правозахисту, плюралізму, толерантності?.. А чи з іншого боку: якщо я хочу бути вільною людиною; хочу, аби ніхто, окрім мене самого, не визначав, у що мені вірити, кого (що) любити, кого критикувати й до яких вердиктів приходити, то мені неминує судилася... «*боротьба з націоналізмом*»?

Цей полішинелів «двадцять п'ятий кадр» настільки «хитро» підчеплено до синонімічного ряду, аж стає дивно: невже автор сподівався, що цього ніхто не помітить? Як і допіру, коли «універсальність» підмінював «позанаціональністю», а «загальнолюдськість» «космополітизмом».

Отаке підганяння матеріалу під потрібну апіорну тезу – те саме, чим займався Грабович, підмінюючи «суспільну структуру» «ідеальною спільністю». Цікаво, що саме через це він і не розгледів у Шевченка сподівань на «Вашінгтона з новим і праведним законом». Цікаво й те, що Іванишин, відстоюючи «суспільну структуру» в Шевченкових сподіваннях апелює до того ж таки уривка, так само не помічаючи (?), що згаданий там «праведний закон» засновано на отих же таки... «демоліберальних вартостях» (Конституція США)... Найцікавіше ж те, що обидва дослідники у кінцевому висліді добиваються того самого – відчуження Шевченка від мрії про *і* демократичну, *і* національну, *і* державу, доводячи, що він хотів *або* індивідуальну свободу без національної держави (за Г. Грабовичем), *або* національну державу без індивідуальної свободи (за П. Іванишином). Ці застарілі підходи спростовує дискурс життя.

Зокрема, нещодавній Євромайдан, символом і «головним екстремістом» якого називали Шевченка, а сам Майдан – «територією свободи», *зарівно* національної й індивідуальної, де права людини й права нації не лише співіснують, а й співживуть, співбратаються, спів-співають! З'ясувалося, суперечности тут нема, ба більше, стало очевидним, що протиставляти український націоналізм і європейський демократизм (лібералізм) – то граги на руку Москві, адже чільна теза її пропаганди власне й зводилася до того, що Україні з Європою не по дорозі, що в нас різні традиції, різні цінності.

«Толерастія», «ліберастія», «демоліберастія»... Цю грайливо-демонізовану «термінологію» стосовно західного трибу життя настільки зужито в московських ЗМІ, що дублювати її у нас – то нагадувати відому «математичну» сентенцію про «ворога мого ворога»; поготів, коли згадати, що дійсним ворогом лібералізму в ХХ столітті був не націоналізм, а комунізм. Надто дорого коштував Україні більшовицький експеримент існування без прав людини, індивідуальної свободи, правозахисту, толерантності, плюралізму та інших «демоліберастичних» вартостей, аби з категоричністю П. Іванишина відхрещувати від них вартості національні, а чи розставляти «доданки» у «правильній» послідовності: спершу права нації, а відтак вже права людини...

Згадаймо, що навіть кричущі переступи («п'ятої колони» супроти української мови, національної освіти тощо спровокували протест яких кількох тисяч перших хоробрих біля «Українського дому», зате непідписання договору про асоціацію з Євросоюзом вивело на Європейську площу сто тисяч обурених громадян, а після нелюдського порушення «загальнолюдських» моральних норм 30 листопада на Майдан пішли вже мільйони.

Так, іменем «демоліберальних вартостей» здійснювалося «вторгнення американців у В'єтнам, Афганістан чи Ірак, англійців на Фолкленди чи французів в Алжир...», а в оонівській Декларації прав людини «нема жодного слова про Бога» [5, с. 144]; так, «глибокостурбований» західний егоїзм зчаста волів би попросту відкупитися від зобов'язань і перед Україною, і перед власними ж цінностями, а то й просто тупо і жирно замкнутися у своєму міщанському хуторянстві (вчитую цей причинок на тлі повідомлень про результати голландського референдуму); однак чи знайдемо в історії бодай один благий «-ізм», яким би не зловживали, не вистеляли дорогу до пекла («А сирот іменем Христовим замордували, розп'яли...» – хіба твердячи це Шевченко зрікається християнства?); і чи, може, виходячи на Майдан за покликком серця, українці асистували «американській мрії» про світове панування? (Путін і «85 %» москвитів вважають, що так).

Відгороджувати Шевченка від «ліберальних» цінностей – то так само з водою вихлюпувати дитину, адже ідея свободи, волі (*libertatem* – лат.) – загалом, у категорійному вимірі – для поета була сакральною («За святу правду-волю розбойник не стане»), поєднувала індивідуальне й національне («Історія мого життя є частиною історії моєї Батьківщини»). Власне, це поєднання і зробило його Шевченком: поезію зачав писати в часі викупу із кріпацтва, *на собі* відчувши сповна – що – відчувала вся закріпачена Україна; зачав писати *поезію*, а не суспільно-політичні статті чи трактати, бо поезія – те, що достукується до колективного через особисте.

Те саме побожне ставлення до свободи виявляли й Тарасові побратими: «...І єсть то найсвятіша і славніша война за свободу...», і тут так само слід не забути, що кирило-мефодіївський маніфест «Закон Божий. Книг[и] буття українського народу» (звідкіля цитовані щойно слова) писався напередодні загальноєвропейської «весни народів», у контексті якої «прагнення нац[іонального] відродження й політ[ичної] незалежності» супроводжували «ідеї лібералізму, демократії, рівноцінності суспільних кляс» [1, т. 1, с. 236].

Інакше й не могло бути, адже боротьба за національну державу, боротьба, в процесі якої народ стає нацією, передбачає насамперед самоорганізацію того народу, демократичний рух «знизу», котрий своєю чергою неможливий без громадянських свобод. У лібералізму і націоналізму первісно був той самий ворог – монархічний імперіялізм, а те, що в ХХ столітті хтось почав покривати свої імперіялістичні наміри ліберальною ідеєю, а хтось – ідеєю «рівноцінності суспільних клас», зовсім не означає банкрутства й необхідності нігіляції самих тих ідей, притаманних людській природі й нерозривно присутніх у творчості Кобзаря. На жаль, і П. Іванишин, і Г. Грабович, відчитують там не їх безпосередньо, але їх аберації, опосередковані недостосовною тут термінологією, чи то політично-публіцистичною, чи то літературознавчо-антропологічною.

Скільки зусиль доклали Г. Грабович та його однодумці, відстоюючи права академічної науки на свою суверенну територію, де, приміром, термін «міф» може спокійно функціонувати у «позаісторичному» вимірі, щоб жити ні в кого права не питаючи, у тім числі – в «примітивного» побутового його розуміння як вигадки, казки, звиняйте, брехні: «Скажімо, перша наукова монографія, яку надрукував професор Грабович про Шевченка, мала заголовок «Поет як міфотворець». Це означає: поет, який створив націю, нову міфологію. Можна сказати, що Гомер «Іліадою» й «Одіссеєю» створив міфологію, створив усю літературу західної цивілізації. Але дехто з критиків в Україні потрактував це так, що міф – це брехня, казка. Непорозуміння почалися з того заголовку» (В. Чернецький).

Може, й так... Утім, давні греки вже нічого не зможуть сказати... Та от, тільки зачую з московських ЗМІ про «Україну як вигадку» чи то австрійців, чи то поляків, чи то... самих українців; тільки вкотре дізнаюся, що насправді я «русічь», підпсований польсько-німецько-американськими впливами, або «свідоміт», скроєний за лекалами західних політтехнологій, чомусь одразу ж примітивно нагадується... «Шевченко як міфотворець». Таки не вмю абстрагуватися від побутового; по-простецьки вважаючи, що міф – він і в Африці міф, і в Криму, й на Донбасі, де «местние» воюють за «реальний» для них «советській союз» супроти «прідуманной» України. Звісно, Грабович нічого не знав про це, подаючи свою «міфотворчу» пропозицію стосовно Шевченка на тлі спроб подолання осоружної советської міфології, що (по волі чи по неволі) ставило ці явища в один типологічний ряд... Мабуть, перед ним були інші, важливіші, завдання.

Наприклад, заатакувати «маразматичний» (за його власним висловом) *status quo* української академічної науки, вивести зі стагнації, спровокувати дискусію. Сталося – спровокував, але що випадає в сухому залишку: переосмислення догм? нові евристичні ідеї?.. Ні! – стара-престара українська «батрахіомахія», в процесі якої, замість народження істини, маємо «самоствердження» на ще залізнише забетонуваних позиціях кожної зі сторін.

Незважаючи на увесь подальший доробок Грабовича, де є чимало непересічних праць (у тім числі ті, що висувались на здобуття Шевченківської премії), його опоненти ніяк не забудуть «міфотворчий» стартовий імпульс. У колективному листі, з якого почався скандал довкола висунення, домінує незгода з грабовичівським баченням Шевченка як «суперечливого в собі міфотворця», творця «сумнівної соціально-політичної

спадщини», «антидержавника» – впізнаєте? Нічого дивного: Грабович же не визнає й не збирається визнавати жодних помилок. Епітет «амбітний» для нього заряджено виключно позитивною конотацією (приміром, «амбітний проєкт» 30-томового зібрання П. Куліша). Тим часом, «у природі» існує й інша: пиха, гординя.

З іншого ж боку, опоненти Грабовича пишуться, що саме завдяки їхнім зусиллям «українофоб», «антидержавник» не одержав Державної премії. Їм не спадає на думку, що, можливо, не завдяки, а всупереч: Грабовичу не вистачило *одного* голосу – голосу ще одного, приміром, В. Герасим'юка, чие «за» шокувало багатьох, хто «в темі». Не знаю *що* насамперед той мав на увазі, але, здається мені, йому серед іншого дуже не сподобалось оте «колективне» поборювання «демоліберальних вартостей», що за жанром і стилем страх нагадує недоброї пам'яті «контрпропаганду».

Підсумовуючи оці «парадокси перехідного періоду», бачимо, як у процесі аналізованої полеміки Шевченко виявляється спокутником чужих гріхів, заручником світоглядних комплексів і з одного, і з іншого боку. Його «відмінюють» у парадигмах, традиційно ворожих і непокєднуваних, накидаючи ззовні апорії, вимірені на інших, і не помічаючи того. Методологічно, політ[наук]технологічно, ба й психологічно актуальні опоненти обнадійливо схожі навзаєм. Може, в цьому – їх шанс до порозуміння? Адже справжній ворог не там, куди б'є той чи той, український-ти-наш, ім'ярек.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Енциклопедія українознавства. – Київ, 1993.
2. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець / Г. Грабович. – Київ, 1991.
3. *Грабович Г.* Шевченко, якого не знаємо / Г. Грабович. – Київ, 2014.
4. *Іванишин П.* Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка / П. Іванишин. – Дрогобич, 2001.
5. *Іванишин П.* Аберация християнства, або Культурний імперіалізм у шатах псевдохристології / П. Іванишин. – Дрогобич, 2005.
6. *Костомаров М.* «Закон Божий» (Книга буття українського народу) / М. Костомаров. – Київ, 1991.
7. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко. – Київ, 1990 (Т. 1), 1991 (Т. 2).
8. http://zik.ua/news/2016/02/12/chernetskyu_pro_tskuvannya_grabovycha_tse_pereshkodzhannya_butu_shevchenkovi_nashym_671787